

УДК 343.542

Б. М. Головкін, доктор юридичних наук, професор, завідувач сектору дослідження проблем злочинності та її причин Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ЗЛОЧИННІСТЬ НА ВУЛИЦЯХ ТА В ІНШИХ ГРОМАДСЬКИХ МІСЦЯХ

Сформульовано поняття та ознаки громадських місць. Проаналізовано злочини, що вчиняються на вулицях і в громадських місцях. Установлено тенденції та закономірності їх поширення.

Ключові слова: громадські місця, насильницькі злочини, вулиця, соціальний контроль.

Повсякчас, вступаючи у відносини з іншими людьми, ми ризикуємо стати жертвою певного злочину. Небезпека чатує нас повсюди: вдома, на роботі, на відпочинку. Втім, найчастіше тривога за особисту безпеку та долю близьких людей з'являється у темний час доби при перебуванні на вулицях та в інших громадських місцях. Так, за результатами досліджень Київського інституту проблем управління імені Горшеніна, 75 % громадян визнають існування в їхньому населеному пункті місць, де небезпека стати жертвою кримінального насильства найбільш висока. Найчастіше такими є вулиці, прибудинкова територія, зупинки транспорту та інші громадські місця¹.

Протидія злочинності на вулицях та в інших публічних місцях визнається одним зі стратегічних завдань для більшості країн світу. Організація Об'єднаних Націй у резолюціях 5, 6, 7, 8, 9, 11 Конгресів² віднесла протидію насильству на вулицях у великих

¹ Результати опроса «Безопасность в Украине», проведенного Институтом Горшеніна в октябрі 2011 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: inststute.gorshenin.ua/news/531. – Загл. с экрана.

² Конгрессы ООН по предупреждению преступности и уголовному правосудию : сб. материалов : в 3 кн. / Нац. акад. прав. наук Украины ; НИИ изучения пробл. преступности им. акад. В. В. Сташиса / под общ. ред. В. В. Голины. – Киев : Право Украины ; Х. : Право, 2013. – Кн. 1. – 188 с.; кн. 2. – 184 с.; кн. 3. – 168 с.

містах до пріоритетних напрямів міжнародної політики ООН у сфері попередження злочинності і кримінального правосуддя. Наслідки злочинів, особливо насильницьких, що вчиняються в умовах вуличного простору, акумулюються у суспільній свідомості як небезпека, що реально загрожує усім і кожному. А тому за станом вуличної злочинності міжнародні інспектори ООН оцінюють рівень безпечності проживання в тій чи іншій країні, стан правопорядку в цілому.

Більшість вуличних насильницьких злочинів вчиняються в умовах неочевидності в темний час доби, що суттєво ускладнює їх розкриття та покарання винних. Дана особливість негативно позначається на довірі населення до правоохоронних органів, які не можуть гарантувати особисту і майнову безпеку людей під час перебування у громадських місцях, та негативно позначається на іміджі держави на міжнародній арені. Неефективність запобігання цій категорії злочинів з боку органів внутрішніх справ пов'язана із системною кризою профілактичної діяльності, орієнтованістю галузевих служб і підрозділів на першочергове виконання показників оцінювання оперативно-службової діяльності та формальне реагування на повідомлення про вже вчинені в умовах неочевидності злочини на вулицях та в інших громадських місцях. Внаслідок цього керівний склад ОВС постійно опиняється в ситуації, коли раз поза раз доводиться виправдовуватися за непрофесійність дій підлеглих, удавати стабільність, а часом і надумане покращення криміногенної ситуації у громадських місцях, заспокоювати громадську думку твердженнями про нібито малозначущість та хуліганську спрямованість більшості «вуличних» насильницьких злочинів. Такий підхід лише шкодить повноцінному дослідженню проблеми злочинності на вулицях та в інших громадських місцях, що завжди викликає значний суспільний резонанс і потребує ефективного вирішення на державному рівні.

Виокремлення злочинності у громадських місцях у самостійний вид злочинності відбулося досить давно як у кримінологічній науці, так і на практиці. До різних аспектів її вивчення зверталися у своїх працях такі науковці, як В. В. Василевич, О. М. Джужа,

О. Г. Кулик, В. М. Др'юмін, А. В. Півень, В. В. Тіщенко, Д. В. Петров, В. І. Шакун, В. Ю. Шепітько та ін. Кримінологічна класифікація злочинів здійснюється за різними критеріями. Найчастіше в ролі таких виступають об'єкт злочинного посягання, місце його вчинення, соціальна сфера діяльності; причини; мотивація; особливості особи злочинця та ін.¹ Поряд із цим існують і більш складні класифікації, в основі яких лежать кілька групувальних підстав, наприклад, об'єднання до однорідної групи злочинів за мотивами і способом їх вчинення (корисливі насильницькі злочини), за спрямованістю і видом злочинних посягань (злочини у сфері господарської діяльності, злочини у сфері службової діяльності), за територіальною поширеністю (злочинність у східних, західних, південних, північних регіонах), за об'єктами народного господарства (злочинність на об'єктах нафтогазового комплексу, паливно-енергетичного, агропромислового комплексів), за характером і місцем вчинення злочину (рецидивні злочини у місцях позбавлення волі), за видом злочинних посягань та місцем їх вчинення (крадіжки, поєднані із проникненням у житло та інше приміщення, грабежі і розбої, вчинені на залізничному транспорті), за просторовою поширеністю злочинних посягань (злочинність на вулицях та в інших громадських місцях) тощо.

Перш ніж розглянути специфіку злочинності на вулицях та в інших громадських місцях, слід розібратися із ключовими поняттями «вулиця» та «громадські місця», що є системоутворюючими критеріями вирізнення відносно однорідної групи злочинів.

Визначення вулиці дається у Положенні про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань, затверджене наказом Генерального прокурора України № 69 від 17 серпня 2012 р., яке визначає порядок включення до Реєстру кримінальних правопорушень, що вчинені на вулицях (дорогах), площах, у парках, скверах. Так, у пункті 2.27 зазначеного Положення «вулиця» визначається як відкрита частина території міста чи населеного пункту, крім приміщень та будівель, на якій перебувають громадяни, рухається транспорт і до якої є вільний доступ у будь-яку пору року та час

¹ Кримінологія : учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева и В. Е. Эминова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2002. – С. 309.

добу. Також вулицею слід вважати проїжджу частину дороги, у т. ч. автомагістралі, тротуари, площі, проспекти, бульвари, набережні, мости, шляхопроводи, естакади, проїзди, зупинки громадського транспорту, парки, сквери, провулки, завулки, двори, за винятком приватних домоволодінь, включаючи зелені насадження та елементи благоустрою.

Відповідно до пункту 2.28 Положення до кримінальних правопорушень, що вчинені в умовах вулиці, належать: крадіжки з ресторанів, кафе, закладів громадського харчування, магазинів, ларків, кіосків, транспортних засобів, інших об'єктів, якщо проникнення в них здійснено безпосередньо з вулиці; незаконне заволодіння транспортним засобом, якщо він знаходився на вулиці, біля будинків, на стоянках, які не охороняються¹.

Згідно із Положенням «громадські місця» – це місця, що використовуються громадянами для спільної роботи, відпочинку, пересування, проведення масових заходів та інших потреб (вулиці, площі, вокзали, аеропорти, магазини, кафе, бари, ресторани, музеї, клуби, пляжі в період їх роботи, а також транспортні засоби громадського користування під час перебування в них громадян, ділянки лісу, поля під час проведення на їх території організованих масових зібрань). На залізничному транспорті, в аеропортах, у річкових та морських портах учиненими в громадських місцях слід вважати кримінальні правопорушення, що вчинені в приміщеннях вокзалів, пасажирських (приміських) потягах, літаках, катерах, пароплавах; на перонах, платформах, пристанях та в інших місцях під час очікування посадки та висадки пасажирів. Не слід вважати такими, що вчинені у громадських місцях, кримінальні правопорушення, що скоюються протягом тривалого часу (продовжені кримінальні правопорушення), та кримінальні правопорушення, вчинені у приміщеннях, відведених для проживання (хоча б тимчасово), і тих, які виконують функції житла (власні домоволодіння, квартири, жилі кімнати будівель та приміщень готелів, гуртожитків, санаторіїв, пансіонатів, профілакторіїв, будинків відпочинку, кемпінгів), учинені в місцях загального користування за місцем прожи-

¹ Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань : затв. наказом Генер. прокурора України № 69 від 17 серп. 2012 р.

вання, на сходах, сходовій клітці, горищах, у підвалах, ліфтах жилих будинків, учинені на території підприємств, установ та організацій (незалежно від обмеження до них доступу адміністрацією), крім випадків, коли особи, які знаходяться в указаних місцях, своїми неправомірними діями порушують інтереси сторонніх осіб (наприклад, особа, перебуваючи на балконі чи у вікні квартири, викрикує непристойні слова або своїми діями порушує спокій громадян). Не вважаються громадськими місцями території залізничних станцій, морських і річкових портів, аеропортів, вантажних районів та дворів, контейнерних площадок, території підприємств, установ та організацій залізничного, морського, річкового та повітряного транспорту, не пов'язані з обслуговуванням пасажирів та які мають обмежений доступ¹.

Із кримінологічної точки зору «громадські місця» – це відкрита територія невиконавчого і нежитлового призначення, яка використовується невизначеним колом людей для спільного пересування, спілкування, відпочинку, проведення видовищних заходів у будь-який час доби і пору року, що послаблює соціальний контроль, сприяє деперсоніфікації міжособистих відносин і несе загрозу злочинних посягань.

До кримінологічних ознак, що характеризують громадські місця, належать: відкритість території, тобто вільний доступ невизначеного кола людей у будь-який час доби і пору року; невиконавчий і нежитловий характер цієї території; суспільне призначення – задовольняти інтереси місцевої громади у спільному пересуванні, спілкуванні, відпочинку, організації масових і видовищних заходів; неформальний характер та анонімність міжособистих відносин, що складаються у громадських місцях, і пов'язане з цим байдухе ставлення учасників цих відносин до колективної безпеки; послаблений контроль за станом правопорядку у таких місцях із боку громадськості і правоохоронних органів.

За даними статистичної звітності МВС України, з 2009 р. відбувається збільшення кількості зареєстрованих злочинів, учинених у громадських місцях: 2009 р. – 58 013, 2010 р. – 71 481, 2011 р. –

¹ Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань : затв. наказом Генер. прокурора України № 69 від 17 серп. 2012 р.

94 632. За три роки приріст злочинів даної категорії становив + 63,1%, а їх частка у загальній кількості зареєстрованих злочинів збільшилася від 13,3% до 18,3%. Як відмічає О. Г. Кулик, характер злочинів, що вчиняються у громадських місцях, є відносно стабільним, оскільки в середньому 77,5% діянь належать до категорії невеликої і середньої тяжкості, тяжкі й особливо тяжкі злочини становлять 22,5%¹. У 2011 р. структура злочинів, учинених у громадських місцях, була такою: крадіжка – 58,0%, грабіж – 17,2%, хуліганство – 7,1%, незаконне заволодіння транспортним засобом – 2,4%, розбій – 2,1%, порушення правил безпеки руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами, – 1,7%, умисні тяжкі тілесні ушкодження – 0,9%, умисні вбивства – 0,3%, решта – інші злочини. Достатньо показово, що у середньому за аналізований період 61,9% злочинів, учинених у громадських місцях, становили посягання на вулицях, майданах, у парках, скверах. Однак у 2011 р. частка «вуличних» злочинів дещо зменшилася (до 55,6%). Це пояснюється збільшенням кількості злочинів, що вчиняються в інших громадських місцях (базари, вокзали, місця громадського харчування, розважальні заклади)².

Таким чином, є всі підстави зробити висновок про «вуличний» характер злочинності у громадських місцях, що спонукає звернутися до розгляду цього феномену. Насамперед слід визначитися із низкою установчих питань, які мають важливе кримінологічне значення. Зокрема, що розуміти під вулицею? Від чого залежить різний ступінь криміногенності вулиць одного й того самого населеного пункту?

А. В. Півень під «вулицею» розуміє вільну для доступу, включену до інфраструктури населеного пункту територію, яка характеризується тимчасовою та просторовою нерівномірністю соціального контролю і переважно анонімністю поведінки³. Пози-

¹ Кулик О. Г. Злочинність в Україні на початку XXI століття / О. Г. Кулик. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – С. 31.

² Див.: Кулик О. Г. Злочинність в Україні на початку XXI століття / О. Г. Кулик. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – С. 33.

³ Півень А. В. Кримінологічна характеристика та профілактика вуличної насильницької злочинності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. В. Півень ; Нац. акад. внутр. справ України. – К. : НАВСУ, 2013. – 253 с.

тивним у наведеному визначенні є розуміння вулиці як складової частини інфраструктури населеного пункту, що означає картографічне розташування вулиці в єдиному територіальному просторі, неповторність її природного й антропогенного ландшафту, архітектоніку зв'язків з іншими прилеглими територіями. Слід підтримати думку про тимчасовість та переважну анонімність міжособових стосунків, що складаються в умовах вуличного простору. Однак відкритим залишається питання про вільний доступ мешканців територіальної громади до усіх без виключення вулиць адміністративно-територіальної одиниці. Деякі вулиці, наприклад, ті, на яких розміщені режимні об'єкти, вулиці, що проходять через територію так званих елітних кварталів багатопверхової забудови, ведуть до дороговартісних котеджних містечок і престижного приватного житлового сектору, а також напівлегальних туристично-розважальних комплексів, самовільно побудованих на території природно-заповідних і водних фондів, прибережних захисних смуг, земель рекреаційного призначення, закриті для вільного проїзду (проходу) всіх бажаючих і цілодобово охороняються недержавними охоронними структурами.

Із кримінологічної точки зору територіальна або топографічна ознака характеризує місце кримінальної події у системних зв'язках і залежностях з іншими елементами механізму злочинної поведінки – із мотивацією злочинця і прийняттям рішення, плануванням та підготовкою посягання, способом реалізації злочинного умислу в конкретних умовах простору і часу. Феноменологія «вуличної» злочинності полягає у визначенні детерміністичної ролі вулиці як самостійного інституту в системі причин та умов загальнокримінальної злочинності. На сьогодні є всі підстави визнати інституціоналізацію¹ «вуличної» злочинності. У зв'язку із цим вулицю треба розглядати не лише з позицій топографії злочинності; вулиця – це самостійний інститут соціалізації окремих груп населення, у першу чергу, дітей, що опинилися без належного догляду і піклування, та низькостатусної і соціально невлаштованої молоді. Вуличне середовище

¹ Дрьомін В. М. Злочинність як соціальна практика: інституціональна теорія криміналізації суспільства : монографія / В. М. Дрьомін. – О. : Юрид. л-ра, 2009. – С. 282–298.

відіграє вагому, а подекуди і визначальну роль у формуванні особистості зазначених осіб та становленні їх на шлях вчинення правопорушень і загальнокримінальних злочинів. Вулиця – це соціальний простір, у межах якого складаються і діють наближені до кримінальних цінності, традиції і звичаї, правила поведінки та взаємовідносини між людьми. Вулиця – це, так би мовити, природна і антропогенна стихія «виживання» сильнішого серед людей, які тут опинилися, що знімає всі моральні бар'єри та нівелює правила великого суспільства. За своєю природою вулиця – апріорі агресивне середовище. До неї краще і швидше адаптується той, хто тримається «своєї зграї», брутально відстоює власну фізичну перевагу серед рівних, карає ближнього за найменшу провину, нападає першим на чужаків, відбирає у фізично слабкіших, виявляє надмірну агресію і жорстокість до оточуючих. Людина, життєдіяльність якої переважно протікає в умовах вуличного простору, доволі специфічна за своїм психотипом, способом життя і спрямованістю поведінки. Кримінологами давно помічено, що злочинці ведуть «осілий» спосіб життя. Більшість із них вчиняють правопорушення і злочини у районі нинішнього чи колишнього проживання, де вони добре знають місцевість, мають знайомства і зв'язки у вузьких кримінальних колах.

За статистичними даними МВС України, щороку в умовах вуличного простору в Україні виявляють близько 44 тис. злочинів¹. Для більш докладного розгляду сучасних тенденцій та особливостей злочинності на вулицях приведемо результати дисертаційного дослідження А. В. Півня². Проведений ним аналіз статистичних матеріалів ДІАЗ МВС України свідчить, що кількість зареєстрованих «вуличних» злочинів починаючи з 2009 р. постійно зростає: 2009 р. – 35 625, 2010 р. – 40 265, 2011 р. – 52 589. За цей час збільшилася і частка цих злочинів у загальній структурі злочинності з 8,2 % до 10,2 %³.

¹ Злочинність в Україні : стат. зб. – К. : Держ. ком. статистики України, 2012. – С. 17.

² Півень А. В. Кримінологічна характеристика та профілактика вуличної насильницької злочинності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. В. Півень ; Нац. акад. внутр. справ України. – К. : НАВСУ, 2013. – 253 с.

³ Див. : Півень А. В. Кримінологічна характеристика та профілактика вуличної насильницької злочинності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. В. Півень ; Нац. акад. внутр. справ України. – К. : НАВСУ, 2013. – С. 51.

«Вуличні» злочини мають на порядок вищий ступінь суспільної небезпечності порівняно зі злочинами, що вчиняються в інших громадських місцях (питома вага тяжких і особливо тяжких – 42,8% проти 22,5%).

Установлені й інші характерні особливості «вуличної» злочинності, зокрема: більш значними є показники діянь, учинених у складі групи, порівняно з усією злочинністю (15,1% проти 11,6%), удвічі більша частка «вуличних» злочинів, що були вчиненні особами у стані алкогольного сп'яніння (27,7% проти 13,6%), істотно нижчі показники розкриття цієї категорії злочинів (39,3% проти 55,3%)¹.

По-іншому виглядає структура злочинів, учинених на вулицях: перше місце посідають грабежі (35%), за ними йдуть крадіжки (27%), хуліганство (11%), розбої і незаконне заволодіння транспортними засобами (по 4% відповідно), порушення правил безпеки руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами, та умисні тяжкі тілесні ушкодження (по 2% відповідно), умисне вбивство (1%). Решта (14%) – інші злочини, серед яких: наркозлочини, умисні легкі та середньої тяжкості тілесні ушкодження, згвалтування².

Із наведеного можна зробити висновок про насильницьку спрямованість «вуличних» злочинів на відміну від корисливої спрямованості злочинів, що вчиняються в інших громадських місцях. До особливостей «вуличних» злочинів також слід віднести вчинення щонайменше половини з них в умовах неочевидності у темний час доби, що зумовлює підвищений суспільний резонанс.

У пошуках відповіді на запитання: від чого залежить різний ступінь криміногенності вулиць одного й того самого населеного пункту, треба проаналізувати соціокультурний склад місцевого населення, особливості його нерівномірного територіального розселення, пануючу в окремих мікрорайонах вуличну і дворову субкультуру, а також топографічні особливості самих вулиць. Щодо

¹ Див. : Півень А. В. Кримінологічна характеристика та профілактика вуличної насильницької злочинності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. В. Півень ; Нац. акад. внутр. справ України. – К. : НАВСУ, 2013. – С. 52, 54, 69.

² Там само. – С. 64.

останнього показника, то слід навести розроблену А. В. Півнем класифікацію вулиць за їх роллю в інфраструктурі міста та характером кримінальних загроз.

1. Вулиці і магістралі, що знаходяться в центральній частині міста, де зосереджені великі магазини, банки, різні управлінські, владні, політичні структури, економічні та культурні центри. На них існує високий ризик стати жертвою кишенькових крадіжок, шахрайства, викрадень грошових коштів і майна із підприємств, установ, організацій та житла.

2. Вулиці в інших районах міста і на його околицях, на яких знаходяться представництва різних комерційних фірм, торгіві, промислові підприємства, ринки, ярмарки, магазини. Вони створюють сприятливі умови для крадіжок, грабежів, викрадень транспортних засобів та шахрайства. Нерідко тут реєструються і факти вимагань.

3. Вулиці, прилеглі до розважальних закладів (ресторани, казино, бари, дискотеки, нічні клуби тощо), відрізняються наявністю на них підвищеної концентрації громадян, які, перебуваючи у нетверезому стані, часто агресивно налаштовані проти оточуючих їх людей, що створює умови для вчинення злочинів – хуліганства, грабежів, а іноді й убивств.

4. Вулиці, розташовані в районах приватного житлового сектора, які особливо вразливі від корисливо-насильницьких злочинів. Найчастіше тут жертвами грабежів, розбійних нападів і звалтувань стають поодинокі перехожі у темний час доби. Злочинцеві в даній ситуації можуть завадити реалізувати намір тільки хороша оглядовість місцевості або наявність сторонніх осіб.

5. Вулиці, прилеглі до кварталів житлових багатоквартирних будинків і новобудов, а також двори цих будинків і утворені між ними провулки і тупики. Неформальний громадський контроль, що створюється тут мешканцями, відносно більш розвинутий. Проте саме в таких місцях найчастіше вчиняються злочини стосовно знайомих осіб на побутовому ґрунті або при спільному проведенні дозвілля. Причому зароджена конфліктна ситуація може починатись зовсім не на вулиці, а, скажімо, в квартирі, й надалі перерости у злочин вже поза приміщенням.

6. Міські парки, сквери та інші місця відпочинку населення. Ці місця найбільш специфічні, оскільки призначені для масового відпочинку громадян, особливо у вихідні та святкові дні. Заходи, які тут проводяться, супроводжуються великим споживанням громадянами спиртних напоїв і скупченням значної кількості людей, підвищеною збудливістю і конфліктністю між ними, що і є причиною виникнення сварок, а згодом і вчинення насильницьких злочинів.

7. Вулиці, прилеглі до стадіонів, палаців спорту, а також зупинки громадського транспорту і підземні переходи, які знаходяться поблизу них, відрізняються підвищеним рівнем криміногенності, оскільки тут створюються умови для інтенсифікації конфліктів, що супроводжуються діями злочинного характеру (наприклад, групове порушення громадського порядку, умисне знищення або пошкодження майна, що перебуває у комунальній власності).

8. Вулиці, що знаходяться поблизу аеропортів, залізничних, річкових (морських) і автовокзалів. Вони вирізняються підвищеною концентрацією на них приїжджих з інших міст людей і наявністю у них матеріальних цінностей, що є причиною вчинення крадіжок, грабежів та шахрайства¹.

І на завершення слід зазначити, що скоріш за все найближчим часом продовжиться криміналізація міжособистих відносин на вулицях та в інших громадських місцях. Стрімкі темпи урбанізації і стихійної міграції, неконтрольована містозабудова і позаплановий розвиток інфраструктури, різке розшарування за соціальним статусом та рівнем життя мешканців центральних і периферійних частин населених пунктів, ослаблений соціальний контроль на рівні територіальних громад лише посилюють соціальне відчуження та агресію низькостатусної молоді, що негативно позначається на стані особистої і майнової безпеки на вулицях та в інших громадських місцях. У нових ринкових реаліях виникає гостра необхідність модернізувати і переорієнту-

¹ Див.: Півень А. В. Кримінологічна характеристика та профілактика вуличної насильницької злочинності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. В. Півень ; Нац. акад. внутр. справ України. – К. : НАВСУ, 2013. – С. 28–29.

вати усю систему протидії злочинності на вулицях та в інших громадських місцях відповідно до міжнародних стандартів і пріоритетів профілактичної діяльності.

Сформулированы понятие и признаки общественных мест. Проанализированы преступления, которые совершаются на улицах и в общественных местах. Установлены тенденции и закономерности их распространения.

Formulated the concept and features of public places. Analyzed the crime committed on the streets and in public places. The tendencies and patterns of their distribution.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем злочинності та її причин НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 6 від 6 вересня 2013 р.).